

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԱՅԲԲԵՆԱՐԱՆՆԵՐԸ ԺԹ ԵՎ Ի ԳԱՐԵՐՈՒՄ

(Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ՄԵՆԴՅԱՆ 1600-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)

ԵՍ ԼՈՒԱՎՈՐԻՆ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ձԵՆՂԻԱՆ 1600-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ «ԷՋՄԻԱԺԻՆ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ ԳՐԱԾԱ ՀՈԳՎԱԾԱՂԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍՈՒՄ (1959 թ., ԺԱ, էջ 38—44), որը կրում է «ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԸ ՈՐԱԿԱՆ ԳՐՈՒԼՈՒՅՑ» ԽՈՐԱԳԻՐԸ, մենք տեսանք, որ մեր գրքերը հորինողը ոչ միայն անմահ է որպես հայ գրականություն և ազգային դպրոց և լեզու, Հայ Եկեղեցին աստրական և հուսական լեզուներից ազատող, այլև որպես մեծ լեզվաբան և հանճարեղ մանկավարժ:

Ինչպես առաջին հոգվածի Խորագիրն է ցույց տալիս, այդտեղ լուսաբանվել է անմահ լուսավորիչ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ մանկավարժական բազմաբեղուն գործունեության միայն մի բնագավառը և գրողության հեղական մեթոդով կազմված հայ այբբենարանների մանրազնին ուսումնասիրության հիման վրա ցույց է տրված, որ մեր բազմավաստակ մանկավարժը հայ դպրոցի պատմության մեջ ամենապատվավոր տեղն է գրավում ոչ միայն որպես նրա հիմնադիրը, այլև որպես մեր առաջին գրողության ուսուցիչը, առաջին հայ այբբենարանի (ուրեմն և առաջին հայ դասագրքի) հեղինակը, հայերենի գրողության հեղական մեթոդի հիմնադիրը, ուրիշ խոսքով, հայոց լեզվի առաջին մեթոդաբանը:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ «ՍԻՂՈՔԱՅԻՒՄ ԿԱՊՕՓ» հոբինաժ ճշգրտագրերը (այսինքն՝ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ այբբենարանը) 1500-ից ավելի տարիների ընթացքում հրատարակվել է առանց հեղի-

նակի անունը հիշատակելու սկզբում, իհարկե, ձեռագիր, իսկ 1567 թվականից՝ նաև տպագիր:

Հեղական մեթոդով կազմված ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ այբբենարանները համարյա նույնությամբ 1567—1920 թվականներին 10 երկրների 26 քաղաքներում տպագրվել են «Քերական կամ այբբենարան», «Քերական որ է այբբենարան», «Տետրակ այբբենական», «Համառոտ այբբենարան», «Այբբենարան համառոտ», «Տետր այբբենական», «Գիրք այբբենից» և այլ անուններով, հաճախ «յարմարեալ ի վաղ ժամանակաց» ենթավերնագրով:

Սկսած ժն դարից, Թովմա Մեծոփեցու և շատ ուրիշների կողմից ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ այբբենարանի մեջ մտցվում են բազմապիսի բարեփոխություններ:

Ժն—ԺԸ դարերում լույս տեսած այսպիսի բարեփոխված (ուրիշ խոսքով՝ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ նորածն) այբբենարանների մասին խոսվել է իմ երկրորդ հոդածում («ԷՋՄԻԱԺԻՆ», 1960. Ը, էջ 34—42), իսկ սույն երրորդ հոդվածում խոսվելու է ԺԹ և Ի դարերում լույս տեսածների մասին, որոնցից առայժմ հաջողվել է ձեռք բերել և ուսումնասիրել հետևյալները.

1. Սարգիս Աղայվելյանց, «Տետրակ այբբենական», Մադրաս, 1809.
2. Հովհան Աղանուրյանց, «Այբբենաբան կամ Աղանուրական կարգ ուսմանց», Կալկաթա, 1824.
3. Մինաս վարդապետ Բժշկյան, «Վարժուքիմ մանկանց», Վենետիկ, 1824, Թ տպ. 1888.

4. «Սկիզբն ընթերցանութան հայկական տառից կամ նոր, գուարեալի և դիւրին այր-բեմարան և հեգերէն», Վիեննա, 1825, 2 տպ. 1893.

5. Գրիգոր դպիր Փեշտիմալճյան, «Քերական լեզուագիտութեան», Կ. Պոլիս, 1827.

6. «Հայնակ և մանունակ», Վիեննա, 1834.

7. Աղեքսանդր Խուդաբաշյանց, «Գիրք նախակրթութեան հայկազեան լեզուի», Պետերբուրգ, 1838.

8. Հակոբ և Դավիթ Արզանյաններ, «Այրբեմարան հայոց ի պէտս նորոգումն մանկանց», Տփլիս, 1838.

9. Կարապետ Պոպով, «Նախադասութեան վարժութեան», Մոսկվա, 1838.

10. Գրիգոր ավագ սարկավագ Սուքիասյանց, «Այրութեմ հայոց և ուսաց», Մոսկվա, 1839.

11. Մեսրոպ Թաղիադյանց, «Մեսրոպեան այրբեմարան», Կալկաթա, 1840.

12. «Այրբեմարան և հեգարան նոր կարգով սկսող տղայոց համար», Զմյուռնիա, Դ տպ. 1844, Ե տպ. 1851, 60 էջ.

13. Արսեն վարդապետ Բագրատունի, «Նոր այրբեմարան և հեգերէն», Վիեննա, 1850.

14. Ստեփանոս Նազարյան, «Առաջին հոգեդէն կերակուր», Մոսկվա, 1853.

15. «Նոր այրբեմարան կամ սկիզբն ընթերցանութեան հայոց հանդերձ կարևոր գիտելիք», Տփլիս, 1854.

16. Ռափայել Պատկանյան, «Նոր այրբեմարան հայկական», Պետերբուրգ, 1856.

17. Զարմայր Մսերյանց, «Նոր այրբեմարան հայերէն լեզուի», Մոսկվա, 1856.

18. «Առաջին դասագիրք մանկանց», Նյու-Յորք, 1861.

19. Հովհաննես Բերբերյանց, «Այրբեմարան հայկական լեզուի», Մոսկվա, 1858.

20. Ժանիկ Արամյան, «Դասարան հայկազն մանկանց», Փարիզ, 1860.

21. Ամբրոսիոս վարդապետ Գալֆայան, «Պատկերազարդ այրբեմարան մանկանց», Փարիզ, 1860, Բ տպ. 1861.

22. Մկրտիչ վարդապետ Տիգրանյան, «Այրբեմարան փաղեքէն և հայերէն», Կ. Պոլիս, 1861.

23. Մարտիրոս վարդապետ Մեծեփյանց, «Նոր այրբեմարան կամ բանալի հայերէն վերծանութեան», Երուսաղեմ, 1861.

24. Ներսիս Մեղակուրյան, «Առաջնորդ հայ ընթերցանութեան կամ նոր փերական», Կ. Պոլիս, 1861, Ժ Զ տպ. 1909.

25. Զարմայր Մսերյանց, «Նոր այրբեմարան հայերէն և ուսերէն», Մոսկվա, 1863.

26. «Նոր այրբեմարան կամ ընթերցարան հայկազն մանկանց», Թիֆլիս, 1865.

27. Նահապետ Թոփչյան, «Այրբեմարան նոր և դիւրիմաց ոճով», Թեոդոսիա, 1865, Բ տպ. 1868.

28. Հովհաննես քահանա Խաչկյան, «Այրբեմարան համառոտ», Կալկաթա, 1870.

29. Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյան, «Նոր ընթերցարան», տետրակ Ա, Կ. Պոլիս, 1870, Բ տպ. 1875.

30. Բագարատ Արթինոֆ, «Դիւրաւայց այրբեմարան, հեգարան և ընթերցարան հայկազն մանկանց», Կ. Պոլիս, 1872, Բ տպ. 1873.

31. «Բանալի Սուրբ Գիրք բանալու», Նոր Յորք, 1875, Բ տպ. 1883.

32. Հ. Գ. Առնաուտյան, «Այրբեմարան կամ առաջին գիրք մանկանց», Տփլիս, 1902.

33. «Այրբեմարան հայերէն և ուսերէն», Ալեքսանդրոպոլ, 1907, Բ տպ. 1908.

34. Հ. Գ. Առնաուտյան, «Քերական կամ այրբեմարան», Տփլիս, 1908.

35. «Նոր փերական», պատկերազարդ, Կ. Պոլիս, 1920:

ԺԹ և Ի դարերում Մեսրոպյան նորածն այրբեմարաններ այնքան շատ են տպագրու-վել, որ հնարավոր չէ նախորդ հոդվածի ձևով դրանցից ամեն մեկի նկարագրութեան և վեր-լուծութեան վրա կանգ առնել առանձին-առանձին, ուստի բավականապէս ենք միայն ընդհանուր ակնարկով, ծանոթանալու ենք այրբեմարաններում կատարված բարեփո-խութիւններին և նորամուծութիւններին, ըստ գրուածման շորս շրջաններին:

Ա. Սկսենք տառանունները սովորելու կամ տառանաւաչութեան շրջանից, որին մեծ մասամբ հատկացվում են այրբեմարանների առաջին երկու էջերը, երբեմն մեկ (№ 5, 9, 14), երբեմն նույնիսկ վեց (№ 21) և անգամ յոթ էջ (№ 34): Հնաձե այրբեմարաններում սովորաբար տրվում էր մեկ էջ:

Բուն տառանաւաչութեան ուսուցումը հեշտացվում է նրանով, որ

1. Այրբեմարանի առաջին էջում մեծ մասամբ տրվում են միայն փոքրատառերը, իսկ № 26-ում մեծատառերը նույնիսկ տրվում են հեգերի բաժնից հետո:

2. Որպեսզի գրապատկերները լավ տպա-վորվեն աշակերտների հիշողութեան մեջ, № № 13, 22, 23, 24, 30, 32, 33, 34 և 35 այրբեմարաններում այբուբենը սկզբում շատ խոշոր 1—2, նույնիսկ 5 էջերում (№ 20) տրվում է հաստ. թավ, մեծ մասամբ տառերը առանձին վանդակների մեջ առած: Իսկ Արսեն վարդապետ Բագրատունին այրբեմարանից (№ 13) առաջ դրան տալիս է 10 էջ:

3. Գրապատկերներն իրարից հեշտութեամբ տարբերելու համար № № 12, 15 և 26 այր-

ԳՆԱԿԱՆ ԴԵՍԵՆ			
7-12			
մբ	ռչ	չգ	կբ
սե	բե	որ	ջե
օդ	օր	օձ	ոճ
Կարգադր. Գրք. Բ. Կ. Կ. Կ.			
մօլ է	եղ մբ		
ևս եմ	է ան		
ան չէ	դե է		
առ առ	եկ եկ		
աղ է	ոչ առ		
և եկ	ան է		
առ աղ առ	օձ է առ		
ան չէ առ	չէ ձե է		
դե է ան	էչ չէ առ		

րանների նաև բաղմավանկ բառերի հեգերի բաժնում՝ առանձին բաղմավանկ բառեր կարդալու կամ վանկակապության շրջանում:

Հնաձև այբբենարանների այս բաժնում տրվում են միայն բառեր (720 երկվանկ, 144 եռավանկ, 64 քառավանկ, 40 հնգավանկ և 40 վեցվանկ բառեր): Այնինչ № № 12, 26, 31, 35 Մեսրոպյան նորաձև այբբենարաններում բաղմավանկ բառերի յուրաքանչյուր խմբից հետո տրվում են առանձին նախադասություններ անցած բառերից բաղկացած, ըստ որում 1809 թվականին Մադրասում տպագրված՝ Ս. Աղայվելյանցի «Տեսութակ այբուբենական»-ում պահանջվում է ընթերցանությունը գիտակցական դարձնել, բացատրել առանձին նախադասությունների բառերը, ինչպես ասված է էջ 44-ում. «Հասկացուցանել նոցա զնշանակութիւնս բառիցն և բանից»: Իսկ Մ. Թադիազյանը այդ նույնը կատարում է իր բառարանում գործածած համարյա բոլոր բառերի բացատրությունը տալով:

Սակայն այդ այբբենարանների մեջ ամենահետադարձական վանկակապության մեջ համանմանության (անալոգիայի) եղանակի գործադրությունն է «Առաջին դասագիրք մանկանց» այբբենարանում (№ 18),

որի էջ 16-ում տրված են նկարներ և նրանց տակը համանման բառեր, օրինակ,

Գկ. հավ	Գկ. մահիճ	Գկ. մարդ	Գկ. շուն
հաւ	մահիճ	մարդ	շուն
հաւ	դահիճ	յարդ	բուն
քաւ	դահիճ	զարդ	տուն
լաւ	կարիճ	բարդ	բուն
ցաւ	կալիճ	սարդ	մուն

Դ. Վանկակապության շրջանով ավարտվում էր Մեսրոպյան նորաձև այբբենարանների բուն այբբենական մասը և սկսվում էր շորրորդ՝ ամբողջական տեխստ կարդալու շրջանը, որին հատկացվում է այբբենարանի ետայբբենական մասը:

Մեսրոպյան հնաձև այբբենարանները չունեին ամբողջական տեքստեր, նույնիսկ առանձին նախադասություններ: Կարդալու համար այնտեղ տրվում էին միայն անկապ բառեր, որոնցով աշակերտներին վարժեցնում էին կարդալու տեխնիկային:

Հնաձև այբբենարանից հետո որպես ամբողջական տեքստ սովորաբար կարդում էին «Սաղմոսի առաջին կանոնը»:

Մեսրոպյան նորաձև այբբենարանի բովանդակության տեսակետից նորությունն այն էր, որ սկսնակ գրաճանաչ երեխան պիտի կարդար այբբենարանի ետայբբենական մասի մատչելի բաղմավախի նյութերը իրեն համար հասկանալի լեզվով:

Կանգ առնենք ետայբբենական մասի բովանդակության և լեզվի վրա:

Մեր ձեռքի տակ եղած 35 այբբենարաններից միայն № 5-ը չունի ամբողջական տեքստ: Ետայբբենական մասի ծավալը շատ բաղմազան է՝ ամենաքիչը բաղկացած է 5 էջից (№ № 27, 32), իսկ ամենաշատը՝ 263 էջից (№ 3): Այբբենարանների ֆորմատը նույնպես բաղմազան է, ամենափոքրը 12×10 սմ. է (№ 29), իսկ ամենամեծը 22×34 սմ. (№ 16):

Այս այբբենարաններից 8-ը երկլեզվյան են, որոնցից 1-ը՝ հայ-հունգարերեն (№ 6), 5-ը՝ հայ-ռուսերեն (№ № 10, 16, 17, 25, 33), 1-ը՝ հայ-թուրքերեն (№ 5) և 1-ը՝ քրդերեն-հայերեն (№ 22): Այս այբբենարանները հիմնականում հայոց լեզուն չիմացող հունգարախոս, ռուսախոս, թուրքախոս և քրդախոս հայերին ոչ միայն հայերեն խոսել սովորեցնելու նպատակ են հետապնդում, ուստի կարդալու տեքստը տրվում է երկու լեզվով էլ՝ մեկ էջը հայերեն, իսկ կից էջը՝ օտար լեզվով և համապատասխան բառարանով:

Այս 35 այբբենարաններից 15-ը (№ № 1, 8, 9, 11, 14, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 28, 29, 35) անմիջապես ընթերցարանի բաժնին չեն անցնում, այլ բուն այբբենական մասից հետո տալիս են հեգարաններ՝ բառերը վանկերի բաժանած: Դրանց մեջ կան աղոթքներ, սաղմոսներ, ավետարանից հատվածներ, Հավատո Հանգանակ, Ս. Գրքից հատվածներ, առանձին նախադասություններ և այլն: Վերջիններս երբեմն դասավորված են առանց վերնագրերի, բայց այբբենական կարգով և կրում են բարոյախոսական, խրատական բնույթ, կան նաև իմաստուն խոսքեր՝ ասացվածքներ, առածներ և այլն:

Ընթերցարանների բաժնում, բացի վերոհիշյալ նյութերից, կան բազմապիսի, մեծ մասամբ հանրագիտական բովանդակությամբ, գիտությունների բոլոր բաժիններից զանազան նյութեր՝ աշխարհագրությունից, բնագիտությունից, ընդհանուր, կրոնական ու հայոց պատմությունից, աստղաբաշխությունից, թվաբանությունից և այլն, ինչպես և բարոյակրթական և խրատական պատմվածքներ բազմապիսի հետաքրքրական թեմաներով, ինչպես օրինակ՝ իմաստասիրություն, հնարագիտության, աղբատասիրության, արդարություն, հնազանդության, անհիշալարության, ազգասիրության, որդեսիրության, ծնողասիրության, հայրենասիրության մասին: Այսպիսի բազմապիսի նյութերով աչքի էր ընկնում Մինաս վարդապետ Բժշկյանի «Վարժութիւն մանկանց» այբբենարան-ընթերցարանը:

Հիանալի և շատ հարուստ նյութեր կային հայրենագիտությունից Ճ. Արամյանի «Դասարան Հայկազն մանկանց» այբբենարանի ընթերցարանի բաժնում:

Գրավիչ էին «Հայնակ և մաճունակ» այբբենարանի զվարճալի կարճ առակները:

Առանձնապես ջերմ հայրենասիրական բովանդակություն ունի Գարեգին վարդապետ Սրվանձությանի «Նոր ընթերցարան»-ի «Ա տետրակ»-ը (Կ. Պոլիս, 1866 թ., Բ տպ. 1875 թ.), որի առաջաբանում ինքը հեղինակը հետևյալ կերպ է բնորոշում այբբենարանի բովանդակությունը.

«Այս նոր ընթերցարանը այնպիսի ոճով և նիւթով շինեցինք, որ կրնայ դիտություն տալ տղոց. քանզի իւր փոքրիկ հասակին մէջ տեսած ու լսած բաներ կը կարդայ, որ իր բնութիւն կ'ուզէր բարբառել, նոցա վրայ խօսք կազմել:

Ընդել բառերով, պարզ ոճով և զուարճալի եղանակով շինուած այս Հայկական ընթերցարան կը յուսամք ոչ միայն դիտութիւն տալ մանկատուն, այլ և կրթէ ու սիրելի անէ

նոցա Հայաստանի հայոց ընտանեկան կենցաղավարութիւն ու Հայրենի երկրին գեղեցկութիւն և սովորութիւն, որոց նկարագրութեան մասին կը կարդայ այստեղ:

Մանկուոյն հետ մանկտի եղած ենք այս գրած ծամանակ և յատուկ ընտրած ենք այն առարկաներ, որք աւելի Հայաստանի մանկըտուն տեսանելի, լսելի և զգալի են և որք հայ առարկաներ են՝ քան թէ օտար:

Ուզելով աւելի բնութեան վայելչութեանց բարեկամ ու ծանօթ անել հայ մանկտին, մեծաւ մասամբ դաշտաց, ծաղկանց, թռչնոց, անասնոց, ալգեաց և արմտեաց վրայ խօսքեր յօրինած ենք: Նաև կրօնական և բարոյական ևս մէջ խառնելով շատ տեղ և բոլոր խօսք՝ տարուան շորս եղանակներով լրացուցած ենք:

Պէսպէս սովորութիւնք, խաղք և տօնք և արուեստք յիշատակած ենք, ուզելով՝ որ նոցա մէջ արդէն կրթուին և գաղթական հայ մանկտին ևս իւր բնիկ Հայրենական երկրին և եղբայրց ծանօթ և ընկեր լինին:

Հեղինակը չէր սխալվում: Նրա նոր ոճով «Մանուկներուն պատշաճ, հասկնալի և սիրելի բառերով և առարկաներով տպագրեալ» «Նոր ընթերցարան» դասագրքերը շատ տեղերէ լաւ ընդունելութիւն գտան» («Գրոց-Քրոց», էջ 14—15). ոչ միայն Կ. Պոլսի հայ մամուլը, այլև ուսուցիչները հեղինակին գրած շնորհակալական նամակներում արտահայտում էին իրենց գոհունակությունը: Նույնիսկ քառորդ դար անց, 1892 թվականին, «Մշակ» օրաթերթը իր № 144-ում գրում է, որ «Նոր ընթերցարան» այբբենարանը «իր բովանդակութեամբ և մանկական լեզուով Տաճկաստանում առատարակուածներին մէջ դեռ մինչև այսօր առաջինը պէտք է համարել»:

Այսպիսով, մեր բանահավաքման և բանասիրության նախահայրը, հայ ազգագրության անմահ հիմնադիր Գարեգին վարդապետ Սրվանձությանը նաև պատվավոր տեղ է գրավում հայ դասագրքի պատմության մեջ որպես շնորհալի և հայրենասեր հեղինակ:

Այժմ անցնեք Մեսրոպյան նորածե այբբենարանների լեզվին, որը միշտ գրաբար չի եղել:

Բացառապես գրուսուցման հեգական մեթոդով կազմված այբբենարանները լույս են տեսել մինչև ԺԺ դարի 60-ական թվականները: Սակայն դրանից հետո էլ Մեսրոպյան այբբենարանների հրատարակությունը զուգընթաց շարունակվում է նույնիսկ մինչև Ի դարի 20-ական թվականները հնչյունային և նորագույն այլ մեթոդներով կազմված այբբենարանների հետ: Այնինչ, գրաբար լեզվով գրված այբբենարան-ընթերցարանները լույս

են տեսել մինչև 1856 թվականը (Պետերբուրգում Ռ. Պատկանյանի «Նոր այբբենարան հայկական» և Մոսկվայում Զ. Մսերյանի «Նոր այբբենարան հայերէն լեզուի»), իսկ 1858 թվականից լույս են տեսնում միայն աշխարհաբար լեզվով: Հետևաբար, 1859 թվականը աշխարհաբարի վերջնական հաղթանակի տեսակետից պատմական շրջադարձային տարի է ոչ միայն հայ գրականության, այլև հայ այբբենարանի պատմության մեջ:

Մհարոպյան այբբենարանների հեղինակների մեջ աշխարհաբարի համար առաջին մարտնչողը իրավամբ պիտի համարվի Կղեպատրա Սարաֆյանը (եթե չհաշվենք 1781 թվականին Տրիեստում լույս տեսած թուրքախոս հայերի համար «Նոր այբբենարան», հանդերձ մեկնութեամբ տաճկական բառից հայկական աշխարհաբար լեզուով) հայ-թուրքերեն այբբենարանը, որը վերահրատարակվել է 1786, 1797 և 1815 թվականներին: Նա 1788 թվականին Պետերբուրգում լույս ընծայած իր «Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան» հայ-ռուսերեն այբբենարան-ընթերցարանում ունի աշխարհաբար հատվածներ, ինչպես այդ տեսանք մեր նախորդ հոդվածում:

Ինչպես նշված, այնպես և նման երկլեզվյան այլ այբբենարանները գրվում էին մեծ մասամբ առևտրական հայերի համար և հետապնդում էին գործնական նպատակներ: Սովորաբար դրանց մի էջը լինում էր աշխարհաբար, մյուս էջը՝ օտար լեզվով: Այդպես էին նաև հայ-գերմաներեն երկլեզվյա այբբենարանը 1788 թվականին Տրիեստում («Հայնակ և նեմեցնակ, շարագրած յնդիսարէթ հայոց քաղաքը և իւր յատուկ խարճովն տիպած վասն պիտոյութեան հայ տղոց Տրանսիլվանիոյ երկրին»), հետագայում հայ-հունգարական երկլեզվյան այբբենարանը 1834 թվականին Վիեննայում («Հայնակ և մանունակ, շարագրած ի Հայաքաղաքն Տրանսիլվանիոյ և տիպեցուցած իւր քաղաքի խարճովն վասն պիտոյութեան հայ տղոց»), որի էջ 13-ից բերում ենք երկու նախադասություն այբբենարանի լեզվին ծանոթացնելու նպատակով:

1. «Մի՛ խոտանայ այնպէս բան, ինչին տէր չիս»:

«Անխսմբութեանը մէջ մի յուսահատութի»:

Նույն նպատակով բերենք մի քանի հատվածներ Մհարոպյան նորածե սովորական այբբենարաններից.

2. «Միանգամայն պզտիկ տղաք իրենց հասակին յարմար խօսակցութիւններ ու չգիտցած հարկաւոր բաներնին ասոր մէջ կարդալով՝ ձանձրութիւն չեն գգար, ու սրբ-

տերնուն մէջ բաղձաճկ կը վառուի անլի փութով կարդալ կամ ուրիշ գիտութիւններ սորվիլ»:

«Աշխարհաբար խօսած առեւնրս պետք է խօս-ֆիս մէջ օտարա-կան բառեր խառ-նեմ, որ-պէս զի խօսած լեզուս խառ-նած չըլ-լայ, հա-պա մա-նոր ըլ-լայ: Թէ որ բառի մը աշխարհաբար չեմ գիտեր՝ պէտք է որ վար-պե-տիս հար-ցը-նեմ ու սոր-վիմ՝ որ ա-ղէկ խօսիմ»:

(«Սկիզբն ընթերցանութեան հայկական տառից կամ նոր, գուարճալի և դիրքին այբբենարան և հեգերէն, յերկրեալ յաշխարհիկ լեզու առ հեշտեալ մարդութիւն մանկանց տղայոց», Վիեննա, Բ տիպ, 1830, էջ 3—4, 14):

3. «Եկուր քեզի հետ խօսիմք»:

Կանուխ ելլելը շատ օգտակար է»:

«(Այբբենարան և հեգարան նոր կարդալ սկսող տղայոց համար», Զմյուռնիա, Դ տիպ, 1844 թ., էջ 15):

4. «Հա յու լե գուն շատ հին լե գու լ»:

«Իր լե գուն չ գիտ եա լր ա մօք է»:

«Կար դալ ու բան սոր վիլ սի բո-ղը՝ մեծ ու պի տա նի մարդ կրլ լայ»:

(Արսեն Բագրատունի, «Նոր այբբենարան և հեգերէն հայերէն շիտակ հեգել սորվելու դպրատանց տղոց համար», Վիեննայ, 1850, էջ 76):

5. «Եթէ բա բե կամ եեր ես րս տա-նում, փոր ձով րս տու գիր եո բանց և շու տով մի հա ւա տար եոցա»:

«Հա ւա տա բիմ բա բե կա մը գօ բա տը պաշտ պան է, ով որ գր տաւ եո բան գր տած է գանձ»:

(Ստեփանոս Նազարյան, «Առաջին հոգե-ղէն կերակուր հայազգի երեխաների հա-մար», Մոսկվա, 1853 թ., էջ 7):

6. «Ա մէն կորց բաժը կը գր տըն փ, բայց ժա մա եա կը և կեան քը չի գր-տըն փ»:

(«Նոր այբբենարան կամ սկիզբն ընթեր-ցանութեան հայոց», Տփլիս, 1854 թ., էջ 45):

1788—1858 թվականներին աշխարհաբար լեզվով լույս տեսած այն 6 այբբենարաններից բերված քաղվածքները մեզ համոզում են, որ երեխաներին իրենց հասկա-նալի լեզվով կարդալ-գրել սովորեցնելու փորձերը շատ ավելի վաղ են սկսվել մեր առաջավոր մանկավարժների կողմից և 70 տարվա ընթացքում շատ ավելի ուժեղ պայ-քար է մղվել աշխարհաբարի վերջնական հաղթանակի համար դասավանդության մեջ, քան այդ նկարագրվել է հայ մանկավարժու-

թյան պատմության և մեր մեթոդական գրականության մեջ:

Ի վերջո, մի քանի խոսք Մեսրոպյան նորածն ալբերենարանների արտաքին ձևավորման մասին: Առանձնապես կանգ առնենք նրանց պատկերազարդման վրա, որը գրոտուցումը հետաքրքրական դարձնելու լավագույն նորություններից մեկն է:

Սկզբում նկարները լինում են առանց տեքստի հետ որևէ կապ ունենալու, գլխավորապես որպես զարդարանք, այբբենարանի գրաշապկի առաջին և երկրորդ էջերում, մասամբ և գրքի միջում, ինչպես օրինակ՝ 1824 թվականին Կալկաթյում 2. Աղանուրյանի (№ 2) և Վենետիկում Մինաս վարդապետ Բժշկյանի (№ 3), 1828 թվականին Կոստանդնուպոլսում Գրիգոր դպիր Փեշտիմալյանի (№ 5), 1840 թվականին Կալկաթյում Մեսրոպ Թաղիադյանի, ինչպես և Ռ. Պատկանյանի, Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյանի և Բ. Արթինոֆի այբբենարաններում:

Տեքստի հետ կապ ունեցող և ուսուցողական նպատակով նկարներ տրվում են 1830—1860 թվականներին Ջմյուռնիայում, Փարիզում, Նյու-Յորքում և մասամբ Մոսկվայում լույս տեսած Մեսրոպյան այբբենարաններում (№ № 12, 22, 18, 31, 17): Այս տեսակետից շատ հետաքրքրական է 1844 թվականին Ջմյուռնիայում Դ տպագրու-

թյամբ լույս տեսած «Ալբերենարան և հեգարան»-ը, որի «պատկերազարդության» մասին շատ դրական է արտահայտվում Պերճ Պողոյանն իր «Հուշիկներ»-ի էջ 12—13-ում (Թիֆլիս, 1894 թ.):

«Առաջին այբուբենը ես սովորել եմ բերանացի՝ հինգ տարեկան ժամանակս հորիցս, իսկ տառաճանաչություն՝ եղբորիցս: Հայրս Երևանից ուղարկել էր այբբենարանը. մի ամսից նա վերադարձավ և գտավ ինձ վարժ կարդալիս:

Զգիտեմ՝ բնական ընդունակությամբ վերագրելու է, թե դասագրքիս նորածնությանը ու պատկերազարդությանը, որ ես երկու շաբաթի մեջ վարժ կարդում էի:

Դիպվածով, թե բախտի բերմամբ՝ ինձ վիճակվեց ոչ այն ժամանակվա ընդհանրացած «Քերական, որ է այբբենարան» անվանված դասագիրքը, այլ ժամանակի համար միանգամայն նոր դասագիրք:

Որքան հիշում եմ, Ջմյուռնիայի բողոքականաց տպագրություն էր այն՝ տաճկահայ բարբառով և արդի մեթոդով ու պատկերազարդ:

Նյութի դյուրըմբռնելիությունն ինձ ստիպում էր գիրքը ձեռքից չթողնել. այսպիսով կարճ միջոցում անգիտակցաբար դրավարժվեցի»:

Նվ իսկապես ինչպես կարող էին աշակերտին չհետաքրքրել այբբենարանում տպված կապկի, աղվեսի, արծվի, բվի, ճաշի, կաթավի, կրիայի և այլ 18 նկարները:

Ավելի շատ նկարներ կան Ամբրոսիոս վարդապետ Գալֆայանի 1860 թվականին Փարիզում լույս ընծայած «Պատկերազարդ այբբենարան մանկանց»-ում, որտեղ ոչ թե նախորդ այբբենարանի նման բոլոր նկարները տրված են առաջին երեք էջերում, այլ 100-ից ավելի կենդանիների և զանազան նկարները տրված են միավանկ, երկվանկ, եռվանկ, քառվանկ, հնգվանկ բառախմբերի բաժիններում, թե՛ այդ բառերի կարդալը հեշտացնելու և՛ թե՛ նրանց նշանակությունը բացատրելու համար, օրինակ, էջ 30 տրված են աղավնու և թիթեռնիկի նկարները և նրանց առկ համապատասխան բառերը վանկերի բաժանած և նույնը առանց վանկերի բաժանելու: Ընդհանրապես, «այս այբբենարանը ֆրանսիական նուրբ ճաշակով, բազմաթիվ գեղեցիկ պատկերներով մի սիրուն հրատարակություն էր»,— ինչպես ճիշտ նկատում է Լեոն:

Իր գեղարվեստական ձևավորմամբ աչքի էր ընկնում նույն թվականին նույն տեղում, պոլսեցի նախկին դերձակ, ինքնուս շնորհալի հեղինակ, մեծ հայրենասեր Զանիկ Արամյանի իր նորաբաց տպարանում իր իսկ հորինած տառերով տպագրած «Դասարան

հայկազն մանկանց» այբբենարան-ընթերցարանը: Այդ ոսկեկազմ, շքեղ հրատարակության մասին հիացմունքով է խոսում Աղեքսանդր Երիցյանը իր «Ծ. Արամյանը» հոդվածում. «...Նրա այբբենարանը նշանավոր է ոչ թե յուր մեթոդի կողմից, այլ իբրև շտեմբուլած ոչ միշտ ալն ժամանակը, ոչ միշտ հիմա, մի փառավոր և պատկերազարդ տպագրություն («Փորձ» ամսագիր, 1879 թ., VI, էջ 202—207):

Մինչև այժմ մեր գրականության մեջ հայերենի գրուսուցման հեգական մեթոդի մասին գրվել է նկատի ունենալով միայն Մեսրոպյան այբբենարանները և նրանով պարագլուխալիս: Հենվելով մեր գրողների երկերում հին դպրոցի գեղարվեստական վերադարձությունների և հին դպրոցի դեմ պայքարող և. Աբովյանի, Պ. Պոռչյանի, Ռ. Պատկանյանի, Բաֆֆու, Ղ. Աղայանի, Ս. Մանդինյանի, Ա. Բազաթրյանի և ուրիշ մանկավարժների ամենախիստ արտահայտությունների վրա՝ մեր մամուլում հաճախ ընկել են չափազանցության մեջ և անհիմն կերպով եզրակացրել, թե հայերենի գրուսուցման հեգական մեթոդի մեջ ոչ մի փոփոխություն չի եղել, ոչ մի նորություն չի մտցվել. այդ մեթոդով կարգալ է գրել սովորեցրել են միշտ նույն «այբ-ժե-ճե-ռա»-յի ձևով, ինչպես Տեր-Թողկի (Բաֆֆի), գլուղական խալֆայի (Ալ. Արարատյան), Մկրտիչ վարպետի (Ռ. Պատկանյան), տիրացու Մոսիի (Մուրացյան), Շապոյի և Վահան խալֆի (Պ. Պոռչյան) դպրոցներում: Հեգական մեթոդը համարվել է «բարբարոսական ու սպանիչ» (Լեո), շտապանակիր, որով 3—4 տարվա ընթացքում հազիվ էին գրագետ դառնում» (Տ. Ռաշմաճյան), «քնարեր ու մահաշունչ» («Արևելյան մամուլ»), «անհոգի և հոգեսպան» (Ս. Մանդինյան), իսկ այդ մեթոդով կազմված բոլոր այբբենարանները՝ տանջանքի աղբյուր:

Ոչ միայն գրուսուց հեղինակները Մեսրոպյան նորաձև այբբենարաններում, այլև առաջավոր գրուսուց-ուսուցիչները գործնականում՝ իրենց մասնավոր դպրոցներում աշխատել են կիրառել հեգական մեթոդի նոր, գլուղուսուց եղանակներ՝ բարեփոխություններ մտցնել իրենց դասավանդության մեջ:

Այսպես, օրինակ, 1764 թվականին Թուրքիայի Կոստինա քաղաքում Հովհաննես վար-

դապետը, որը հայտնի է Տեոն մականունով, իր բաց արած դպրոցում «նախ փոքրագույն մանկանց տալիս գիր գրել, գրելով զգիրն համանգամայն դանուանս գրոց ևս ուսանէին, ապա սկսանէին գրել քերական... յետոյ սկսանէին գրել զսաղմոս»: Այսպիսով, նա իր աշակերտներին տառաճանալ է դարձնում տառերը գրել տալով, նրանց կարգալ է սովորեցնում բառերը գրել տալու միջոցով, ուրիշ խոսքով, նա գրուսուցումն անցնում է ոչ թե կարգալու, այլ գրելու մեթոդով:

Հովհաննես վարդապետը իր այս մեթոդով մեծ հաջողություն է ունենում, ինչպես վկայում է նրա անհայտ ականատես-ժամանակակիցը իր «Պատմութիւն Կոստինայ քաղաքին» ձեռագրում («Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեան ի վիեննա», կազմեց Հակոբոս վարդապետ Տաշյան, Վիեննա, 1895, № 518), ասելով. «Ահա այսպէս դիրազոյն ճանապարհ մի գտեալ... մեծագոյն հիացման արժանի» գործ է կատարում «եթանիկ հոգին» և «ի մէջ սուղ և դուզնաքեայ ժամանակի հինգ վեց տարեկան տղայքն լինէին բացարձակապէս ընթերցող»:

Հովհաննես վարդապետը, որպես ջանադիր և առաջավոր ուսուցիչ, իր գրելու մեթոդով և գիտակցարար կարգալ սովորեցնելու եղանակով գրավում է ոչ միայն փոքրահասակներին, այլև հասակավորներին, որոնք, ինչպես նրա անհայտ ժամանակակիցն է գրում, կարճ ժամանակում դառնում էին վարժ կարդացողներ և արագ գործներ, որ տեսնողներին զարմանք էր պատճառում:

Սկսած ժե դարից, հայերենի գրուսուցման հեգական մեթոդը շարունակ կատարելագործվել է և Մեսրոպյան այբբենարանները բարեփոխվել են: Նորահայտ բազմաթիվ նորաձև այբբենարանները մեզ համոզում են, որ հայ դպրոցի անցյալում կան շատ պայծառ էջեր: Հայ մանկավարժական միտքը անցյալում քարացած չի եղել: Ընդհակառակը, հնադարյան մշակույթ ունեցող տաղանդավոր հայ ժողովուրդը կարողացել է մշակել ինքնուրույն և ինքնատիպ մանկավարժություն, որն աշխատել է գտնել նաև գրուսուցման դյուրին եղանակներ՝ օգտվելով թե՛ դարերի ընթացքում իր կուտակած փորձից և թե՛ առաջավոր երկրների մանկավարժական նվաճումներից:

